

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Czibulka Zoltán

Nemzetiségeink és a statisztika

Sokszáz éves múltra visszatekintve is megállapítható, hogy hazánk területén többféle nemzetiség élt egyidejűleg, általában békében, néha egymással torzalkodva, de a súlyos tragédiákkal járó nemzetiségi konfliktusok, amelyekre hőven találhatunk például Európa más régióiban, elkerülték országunkat. A közös hazában, egymást megbecsülve élés egyik legfontosabb támpontja, hogy ismerjük egymást, ismerjük és becsüljük meg önmagunk és a másik nemzetiséghez tartozók érzéseit, értékeit, kultúráját, érdekeit és problémáit. Az államnak ebben meghatározó szerepet kell vállalnia. A szerepvállalás előfeltétele az ország lakói nemzetiségi összetételének ismerete, a nemzeti, etnikai kisebbségek lélekszámának regisztrációja, főbb demográfiai jellemzőinek feltárása. Nyilvánvaló azonban, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozók számának és arányának meghatározása a népességgel foglalkozó statisztika egyik legkomplikáltabb feladata. Valamely nemzetiséghez való tartozásnak általában nincsenek külső szemlélő által meghatározható, felismerhető jegyei, a nemzetiségi tudat belső érzés, amelyet az állampolgár az adott társadalmi, politikai helyzetben egyéni mérlegelése szerint kifejezésre juttathat. Nyíltan vállalhat vagy eltitkolhat.

Népszámlálások Magyarországon

Magyarországon a nemzetiségi összetétel, az egyes nemzetiséghez tartozók számának megállapítására a népszámlálások tettek kísérletet. A nemzetiséghez való tartozás felmérése azonban többféle szempontból is problematikus. A nemzetiség bevallása ti. olyan belső emberi érzés, amelynek vizsgálata csak szigorú törvényi garanciák mellett történhet meg. Az ilyen jellegű adatok kezelése különleges szabályozást igényel. Ma Magyarországon erre már rendelkezésre állnak a megfelelő magas szintű jogszabályok: az adatok gyűjtéséről, kezeléséről, közzétételének szabályairól, illetve az összegyűjtött adatok hozzáféréséről a statisztikáról szóló 1993. évi XLVI. törvény, valamint a személyes adatok kezeléséről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény egymással összhangban intézkedik. A korábbi népszámlálások során maga a népszámlálást elrendelő jogszabály foglalkozott az adatgyűjtés, adatkezelés, az egyedi adatok védelme és az adatok közzététele kérdéseivel. Szintén törvény szabályozza a nemzeti, etnikai kisebbségek jogait, az 1993. évi LXXXVII. törvény, amely egyrészt meghatározza

a törvényalkotás idején a hazánkban élő, elismert 13 nemzetiséget, másrészt szabályozza, hogy milyen feltételekkel kaphat törvényi védelmet egy újabb nemzetiség.

Magyarország területén az első népszámlálást II. József uralkodása idején, 1784–1787 között hajtották végre. Az alkalmazott kérdőív nemzetiséggel összefüggő kérdést nem tartalmazott. A lakosság nemzetiségi összetételéről adatot szolgáltató első népszámlálást 1850–1851-ben tartották. A következő népszámlálás, amelyet 1857-ben hajtottak végre, ismét elhagyta a nemzetiséggel összefüggő kérdéseket. A nemzetiségek elhelyezkedéséről, arányuk változásáról a vallás szerinti megoszlásból nyerhetnek információt a kutatók és más érdeklődők.¹

1870-től kezdődően a kiegyezés után megszervezett magyar statisztikai szolgálat hajtotta végre a népszámlálásokat, tízévenkénti gyakorisággal. E népszámlálásokat már a mai számbavételi elvek szerint végezték. Ezek egy eszmei időponthoz kötött állapotfelvételek voltak, amelyeknél pontosan és egyértelműen meghatározták az összeírási körét. A népszámlálást az ország teljes területén, mindenkire kiterjedően és egységes felvételi tematikával, pontosan meghatározott összeírási időszak alatt hajtották végre.

A magyar népszámlálások nemzetiséggel összefüggő kérdései²

A magyar népszámlálások során több olyan kérdést is alkalmaztak, amelyekből közvetlenül megállapítható, vagy több válasz kombinációjából következtetni lehet az összeírt személy nemzetiségére, vagy a vele együtt, egy lakásban élő közösség nemzetiségi, etnikai hovatartozására, összetételére. Közvetlen módon magát a nemzetiséget kérdezték, a közvetett kérdések közül pedig az anyanyelvet, az anyanyelven kívül beszélt nyelvet vagy nyelveket, a vallást, valamint az állampolgárságot tudakolót alkalmazták több népszámlálás során is. (Meg kell említeni még a zsidóságra vonatkozó kérdést, amely az 1941. évi népszámlálás során szerepelt a kérdőíven. A kérdés, amelyet a nemzetiségtől függetlenül tettek fel – a nemzetiségi kérdés előnyomatott válaszcavai között is szerepelt a zsidó – a közvéleményben is és a hivatalos statisztika művelőiben is komoly ellenérzést váltott ki, annak ellenére, hogy az akkori törvények szerint zsidónak minősülő személyek sorsára nem volt kihatással a népszámlálási kérdőívre bejegyzett válasz, azt név nélkül, kizárólag statisztikai célra használták. A holocaust – természetesen – a népszámlálási kérdésre adott válaszoktól függetlenül következett be.)

Már az első népszámlálás előkészítésekor is szerepelt a tervezett kérdőíven olyan kérdés, amely az összeírt anyanyelvét és nyelvismeretét tudakolta, azonban a végleges kérdőív az Ausztriában ugyanakkor végrehajtott népszámlálás példáját követte, ahol sem az anyanyelvet, sem a nyelvismeretet nem vették fel az összeírás témakörei közé. Ebből a népszámlálásból is származnak azonban olyan infor-

mációk, amelyekből – közvetetten, és csak egy-egy nemzetiség esetében – következtetni lehet némelyik térség nemzetiségi összetételére. Szerepelt ugyanis a kérdőívben a vallás kérdése, illetve megkérdezték az összeírt állampolgárságát is. E kérdések közül elsősorban bizonyos vallások alapján lehetett következtetni egy település nemzetiségi összetételére, mert bizonyos esetenként szoros kapcsolat telezhető fel a vallás és a nemzetiség között. A vallást az 1870 és 1949 között végrehajtott valamennyi népszámlálás során tudakolták.

Az anyanyelvet – mint a nemzetiségi hovatartozás egyik legfontosabb kérdését – 1880 óta minden népszámláláskor megkérdezték. Anyanyelvként azt az élő nyelvet kellett bejegyezni, amelyet az összeírt gyermekkorában, elsőként megtanult, legszívesebben beszél, anyanyelvének vall. A nyelvismeretet azóta kérdezik, amióta az anyanyelvet is tudakolják. Általában három, az anyanyelvtől eltérő nyelv bejegyzésére, illetve az első három bejegyzett nyelv feldolgozására volt lehetőség. Az 1970. évi népszámlálás során a nyelvismeretet csak a reprezentatív megfigyelésbe bevont személyektől, azaz a népesség egynegyedétől kérdezték, a többi népszámlálás során azonban teljes körűen felmérték a nyelvismeretet.

A nemzetiség konkrét kérdése – bár szükségessége és fontossága korábban is felmerült – első alkalommal 1941-ben kapott helyet a népszámlálási kérdőívben. Ezt követően – 1970 kivételével – minden alkalommal tudakolták az összeírtak nemzetiségi hovatartozását.

A népszámlálási adatok megbízhatósága

A népszámlálási felvételek egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy bevalláson alapulnak. Az ilyen típusú felvételek előkészítése és végrehajtása során törekedni kell arra, hogy a felvételben érintett személyek minél jobban ismerjék meg az adatfelvétel célját, értsék meg és fogadják el annak fontosságát. Ezzel csökkenthető az adatok vélt vagy valós érdekből történő megmásítása, eltorzítása. Kedvező lakossági fogadtatás nélkül a felvétel nem kaphat megbízható adatokat. Ugyanakkor azt is biztosítani kell, hogy az adatfelvétel végrehajtói egyértelmű meghatározások alapján, objektív szemlélettel végezzék munkájukat. A tízévenkénti periódicitással végrehajtott népszámlálások nagy előnye, hogy nemcsak egy időpontról adnak képet, hanem lehetőséget biztosítanak hosszabb időszakok demográfiai folyamatainak a vizsgálatára, illetve az adatok megbízhatóságának ellenőrzésére is. Ennek előfeltétele, hogy az egymást követő felvételek során alkalmazott felvételi tematika és módszertan viszonylag egységes legyen, illetve ha mégis változik, akkor is lehetőség legyen az összehasonlító elemzésre.

A magyar népszámlálásokat szakmailag a Központi Statisztikai Hivatal készíti elő. Az adatfelvétel gyakorlati tennivalóit a helyi közigazgatási szervek irányítják, az adatfelvételeket a feladatra kiképzett számlálóbiztosok hajtják végre. A szám-

lakóbiztosok a munka megkezdése előtt alapos oktatásban részesülnek, amelynek során megismerik egyrészt a felvétel célját, felkészítik őket a szakmai ismeretekből, másrészt felhívják a figyelmüket az összeírás során követendő helyes magatartásra. A kérdőíveket bevallás alapján kell kitölteni, a kérdéseket lehetőleg az érintett személyhez kell intézni. Gyermekek vagy az összeírás idején távol levő, de az adott lakásban az összeírás körébe tartozó személyek esetében a válaszokat a szülő vagy valamelyik felnőtt hozzátartozó is megadhatja. Az egyes kérdőpontok kitöltéséhez javasolhatják a meglévő személyes okmányok felhasználását, azonban azt nem követelhetik meg, hogy a kapott válaszokat kritikai megjegyzés vagy gesztus nélkül kötelesek elfogadni, és a bevallásnak megfelelően bejegyezni a kérdőívre. Fokozott tapintattal kell eljárniuk minden olyan kérdés esetében, amelyet az összeírt érzékenyen fogadhatott. Ilyen pl. a vallás vagy a nemzetiségi hovatartozás.

A számlálóbiztosok munkáját – nemcsak a minőség, hanem a lakossági fogadtatás, a kapcsolatteremtő készség tekintetében is – folyamatosan ellenőrzik, ezzel is biztosítva az adatfelvétel sikerét, az adatok megbízhatóságát. A nemzeti kisebbséghez tartozók kikérdezését a nemzetiségi nyelvet beszélő, lehetőség szerint a nemzeti kisebbséghez tartozó személyre bízzák (számlálóbiztos) olyan településeken, ahol nagyobb arányban élnek az adott nemzeti kisebbséghez tartozó családok. Az ilyen településeken nemzetiségi nyelven is készítenek plakátokat, szórólapokat, illetve voltak olyan népszámlálások is, amikor a népszámlálási kérdőíveket nemzetiségi anyanyelven is kinyomtatták.

Az anyanyelv kérdését többféleképpen fogalmazták meg a kérdőíveken. Volt olyan népszámlálás, amelynél a kérdés szövegébe beépítették az anyanyelv összeírásokról alkalmazandó fogalmát. Ilyen volt az 1900., az 1910., az 1941. és az 1949. évi népszámlálás kérdőíve. A többi népszámlálásnál elegendőnek tartották a felvételi útmutatóra való hivatkozást. A kérdés válaszárszének szerkezete is változott az idők folyamán. 1920-ig úgynevezett nyitott kérdés volt az anyanyelv. A honos nemzetiségek anyanyelve az 1930. évi népszámlálás kérdőívén szerepelt először előnyomtatva, aláhúzással megválaszolható formában. E kérdőíveken is lehetőség volt természetesen az előnyomtatottól eltérő nyelvek szöveges bejegyzésére.

A „nemzetiség” kérdés válaszársze már az első alkalommal, 1941-ben is tartalmazta az előnyomtatott válaszzavakat. Az adatok értékelése tekintetében lényeges szempont, hogy nemcsak a felvételi útmutató, hanem a kérdőívén szereplő kérdés szövege is tartalmazta: minden befolyástól mentesen és anyanyelvére való tekintet nélkül megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a polgár érzi és vallja magát.

Az anyanyelven kívüli nyelvek tekintetében a kérdőívek, illetve a felvételi útmutatók csak arra tértek ki, hogy a bejegyzett anyanyelven kívül azokat a nyelve-

ket lehet beírni, amelyeken az összeírt személy másokat megérteni és magát megérteni képes. A válaszrész előnyomatott válaszszavakat nem tartalmazott.

Meg kell még említeni az állampolgársággal összefüggő kérdést. A kérdés maga a hazai nemzeti, etnikai kisebbségek esetében a nemzetiség megállapítását nem segíti, hiszen nemzetiségüktől függetlenül valamennyien magyar állampolgárok. Jelentősége ebből a szempontból az lehet, hogy segíti a nemzetiség kérdésének egyértelműbb megértését. Az 1960. évi népszámlálástól kezdődően – amióta az állampolgárság kérdése nem szerepel a kérdőíveken – a nemzeti, etnikai kisebbséghez tartozók közül néhányan vélhetően azért vallották magukat magyar nemzetiségűnek, hogy ezzel a nemzethez, az országhoz való kötődésüket kifejezhessék.

A nemzetiségi összetétel alakulása

Az 1850-es népszámlálás szerint a történelmi Magyarország területén a népességnek több mint háromötöde volt nem magyar nemzetiségű. A magyarok száma 4,8 millió volt, a következő legnagyobb nemzetiség a román, amelyhez 2,2 millió személy tartozott, 1,7 millió szlovák, 1,4 millió német, 1,2 millió horvát, csaknem egymillió szerb élt a történelmi országterületen. A ruszinok száma megközelítette a félmilliót, az akkor nemzetiségként összeírt zsidóké meghaladta a negyedmilliót, a cigány nemzetiséghez tartozóké viszont csak 83 ezer volt. Az ország Szerb Vajdaság, Horvát-Szlavónia, Erdély és a Határőrvidék nélküli területén élt a történelmi Magyarország magyar nemzetiségű lakosságának 78 százaléka, e területen a nem magyar nemzetiségűek aránya 51 százalék volt.

Az első világháború előtti magyar népszámlálások az akkori országterületen az anyanyelv szerint a következőkről számoltak be: 1880-ban az ország lakosságának csak 45 százaléka volt magyar anyanyelvű, arányuk 1900-ban is csak alig haladta meg a népesség felét (51,5 százalék). A világháború előtti utolsó népszámlálás is kb. fele-fele arányban állapította meg a magyar–nem magyar anyanyelvű népesség arányát, hiszen 1910-ben a lakosság 54,6 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek, a román (oláh) anyanyelvűek aránya 16, a szlovák (tót) anyanyelvűeké 11 százalék volt, több mint 10 százalék jelölt meg német anyanyelvet, a többi hazai kisebbség anyanyelvét vallók aránya 1–3 százalék körüli volt.

Az első világháborút követően a korábban soknemzetiségű Magyarország lakosságának nemzetiségi összetétele jelentősen megváltozott. Az országhatár megváltoztatásával nemcsak területének és népességének jelentős részét, hanem nemzetiségeinek túlnyomó hányadát is elveszítette, és velük együtt a magyarok egy része is országhatáron kívülre került. A mai országterületen élők nemzetiségi összetétele azonban lényegesen nem változott: az 1910. évi népszámlálás adatai

szerint a mai országterület lakosságának 88,4 százaléka volt magyar anyanyelvű, arányuk 1920-ban 89,9 százalék volt, a növekedés tehát mindössze másfél százalékpont. A nemzetiségi népesség aránya tehát mintegy 10 százalékot tett ki ebben az időben. A következő tíz év végén némileg nagyobb változást regisztrált a népszámlálás. A magyar anyanyelvűek aránya meghaladta a 92 százalékot, a növekedés két és fél százalékpontos. Ezt követően a második világháború kezdetéig már csak némileg csökkent a nem magyar anyanyelvűek aránya.

A népszámlálási adatokból azt a következtetést lehet levonni, hogy a kiegyezéstől a második világháború kezdetéig a mai országterületen élők nemzetiségi összetétele döntően a nyelvi asszimiláció, kisebb részben egyéb ok miatt változott. A második világháború alatt és az azt követő négy évben azonban kényszerű vagy önkéntes népességmozgások hatottak elsősorban, és nem a nyelvi asszimiláció. Közismert, hogy a hazai némettség jelentős hányadát ekkor veszítettük el. Az 1941-ben csaknem félmilliót kitevő, az ország népességének több mint egyhuzadát jelentő német anyanyelvűek száma az 1949. évi népszámlálásra 22 500-ra zsugorodott. A jelentős csökkenés nem demográfiai események következménye: a világháborút követően a győztes három nagyhatalom vezetői 1945 augusztusában Potsdamban megállapodtak Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia német lakosságának vagy annak egy részének Németországba történő telepítéséről. A kollektív bűnösség elve alapján tehát Magyarországról kitelepítették a hazai németek túlnyomó hányadát, mintegy 213 ezer főt.³ A kitelepítések, valamint a háborús veszteség együtt sem okozhatott azonban ilyen arányú csökkenést. Nyilvánvaló, hogy a hazai németséget ért trauma az itthon maradottakat a nemzetiségük elítélésére készítette. Erősítette ezt a hatást, hogy – a törvényi tiltás ellenére – a kitelepítések megszervezéséhez az 1941. évi népszámlálás egyéni kérdőíveit használták fel.

A csehszlovák és a magyar kormány 1946 februárjában úgynevezett részleges lakosságcsereben állapodott meg, amelynek keretében több mint 73 ezer magyarországi szlovák települt át önként Szlovákiába, ahonnan az áttelepített, illetve az önkéntes áttelepülést választó magyarok száma összesen mintegy 110 ezret tett ki.⁴ E népességmozgás következtében a hazai szlovákok száma és aránya is jelentősen csökkent. Az 1949. évi népszámlálás óta – az anyanyelv alapján – a nem magyar lakosság aránya lényegesen nem változott, másfél százalék körüli értéket jelent. Az anyanyelvenkénti struktúra azonban változatos képet mutat, ez viszont inkább az egyes anyanyelvet vallók közé tartozók demográfiai jellemzőivel: korösszetételével, termékenységgel, halálózási viszonyaival magyarázható, bár a nyelvi asszimiláció folyamata is nemzetiségi nyelvenként eltérő hatással van az egyes nyelveket vallók számának alakulására.

A nemzetiség kérdése 1941-ben szerepelt először a kérdőíveken. Akkor a lakosság 4,3 százaléka jelölt meg magyartól eltérő nemzetiséget. (Az adat termé-

szetesen a trianoni országterületre vonatkozik.– A szerk.) A második világháború alatt és után több mint három százalékponttal, 1,1 százalékra csökkent a nem magyar nemzetiségűek aránya. Az 1949. évi népszámláláskor a népesség 98,9 százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

A nyelvismeret kérdésének nemzetiségek lélekszáma szempontjából a hazai nemzeti, etnikai kisebbségek nyelvét illetően lehet szerepe. Az értékelést nehezítheti, hogy nemzetiségeink nyelvei közül a német világnyelv, amelyet a nem német származásúak is nagyobb számban elsajátíthatnak. Ebben az esetben is valószínűsíthető azonban, hogy német nemzetiségűek által lakott területeken élő olyan személyek, akik csak második vagy további nyelvükként jelölték meg a németet, egyébként mind anyanyelvüket, mind nemzetiségüket illetően magyarnak vallják magukat, bár nyíltan nem vállalták, így kívánták jelezni német származásukat.

A népszámlálások nemzetiségi adatainak megbízhatósága, értékelése során meg kell említeni a cigány nemzetiség megállapításának nehézségeit. Azért is kell erről szólni, mert a cigánysághoz tartozás napjainkban egyre kevésbé nemzetiségi, sokkal inkább szociális probléma. A cigányság gazdasági, társadalmi helyzete rosszabb, mint a népesség egészéé vagy bármely másik nemzetiségé, demográfiai, iskolázottsági, foglalkozási jellemzői, család- és lakásviszonyaik minden más hazai nemzetiségtől eltérő sajátosságokat tükröznek. Mint láttuk, az 1850. évi osztrák népszámlálás szerint a történelmi Magyarország területén mindössze 83 ezer cigány nemzetiségű személy volt. Az 1941-es népszámlálás az átmenetileg megnagyobbodott országterületen is csak 58 ezer cigány anyanyelvű személyt regisztrált (ebből 39 ezer fő a visszacsatolt területeken élt). A nemzetiség szerint ekkor számuk megközelítette a 77 ezret, a mai országterületen a 27 ezret némileg meghaladták. Mind az 1941-es, mind a későbbi népszámlálások során a nemzetiségek közül egyedül a cigányság volt az, akik körében a nemzetiségük alapján képzett csoport lélekszáma nagyobb volt, mint a cigány nyelvet beszélőké. Ez alól csak az 1980. évi népszámlálás kivétel, amikor a nemzetiség előnyomtatott válaszaival között nem szerepelt a cigány. Ekkor csaknem 28 ezer személy vallotta magát anyanyelve szerint cigánynak, de csak 6400 a nemzetisége szerint. Fordulópontot jelentett a cigányok számának megállapítása tekintetében az 1990. évi népszámlálás, amikor 48 ezer állampolgár vallotta magát cigány anyanyelvűnek, és 143 ezren cigány nemzetiségűnek. (A korábbi népszámlálások során – az ilyen szempontból nem értékelhető 1980-as kivételével – a cigány nemzetiségűek / cigány anyanyelvűek aránya másfél – kettő volt.) A magyarországi cigányok számára – általában a népszámlálási adatokra építve, de más adatforrásokat is felhasználva – különféle, a népszámlálási adatokat lényegesen meghaladó számítások, becslések láttak napvilágot. Nagy jelentőségű volt az 1890. évi népszámlálást követően, 1893-ban végrehajtott cigányfelvétel, amelyet a Statisztikai Hivatal irányításával a helyi közigazgatási szervek hajtottak végre. Bár az összeírást Budapesten és né-

hány nagyvárosban nem sikerült végrehajtani, az összeírás szerint 1893 januárjában 275 ezer cigány személy élt Magyarországon. Ez az adat az 1890. évi népszámláláskor cigány anyanyelvüként összeírt személyek számának háromszorosa. A felvétel eredményeit önálló kötetben tették közzé, amely tartalmazta a felvétel módszertani leírását is.⁵ Ilyen jellegű, a népszámlálási eredményeket kiegészítő, a cigány népesség egészét vizsgáló felvételekre azóta sem került sor.

A népszámlálásokra vonatkozó nemzetközi ajánlások

A rendszeres népszámlálásokat tartó országok statisztikusai már a múlt században felismerték, hogy saját eredményeiket nemzetközi összehasonlításban is szükséges vizsgálni. Ezért nemzetközi tanácskozásokon vitatták meg népszámlálási terveiket, az alkalmazott fogalmakat, és ismertették egymással eredményeiket. 1950 óta az Egyesült Nemzetek Szervezete rendszeresen (minden évtizedre vonatkozóan) kidolgozza tagországai részére a népszámlálások tartalmára és fogalmaira vonatkozó ajánlásait. A vonatkozó irányelvek alapján elkészítik a regionális népszámlálási ajánlásokat is. Európában az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága és az Európai Statisztikusok Értekezlete készíti el a világajánlással összhangban lévő európai ajánlásokat. Az ajánlott népszámlálási ismérveket két csoportra osztották. Az egyik csoportba az úgynevezett alapvető témák, a másikba a nem alapvető, ajánlott ismérvek tartoznak. Az alapvető témák biztosítják a nemzetközi összehasonlítást, az ajánlottak körében pedig meghatározzák, hogy az e körbe tartozó témákat – amennyiben az adott ország népszámlálási tematikájába illeszti őket – milyen fogalom- és tartalomkörrel mérjék fel az országok közötti egységesség és összehasonlíthatóság biztosítása érdekében. A nemzetiséggel összefüggő kérdések általában az ajánlott kérdések körébe tartoznak. Magyarország 1880 óta vesz fel a népszámlálások tematikájába nemzetiséggel összefüggő kérdéseket, de ezeket felveszik a környező országok népszámlálási kérdőívein is. Az 1990 körüli népszámlálásokhoz kidolgozott európai ajánlás a nemzetiséggel kapcsolatban a következő ismérvek felmérését javasolta:⁶

Nemzetiség és/vagy etnikai csoport

A népesség nemzetiség és/vagy etnikai csoportjai, amelyekre vonatkozóan információra van szükség, az egyes országokban a nemzeti sajátosságoknak megfelelően különböznek egymástól. Néhány alap, amelyek segítségével az etnikai csoportokat meghatározzák, a következő: etnikai hovatartozás (azaz eredet szerinti ország vagy terület, ami különbözik az állampolgárságtól vagy a jogi nemzetiségen alapuló országtól), faj, szín, nyelv, vallás, ruházatkodási vagy étkezési szokások, törzs vagy e tulajdonságok különféle kombinációi. Ezenkívül, a használt meghatározásoknak, mint például a „faj”, „származás” vagy „törzs” különféle

megnevezései léteznek. Ezért minden országnak, amely az etnikai tulajdonságokat vizsgálja, meg kell határoznia mindazokat a definíciókat és fogalmakat, amelyek alapján a különböző népcsoportokat elhatárolják egymástól. A téma természete miatt ezek a csoportok országról országra erősen különbözni fognak egymástól, így nem lehet javasolni nemzetközileg elfogadható meghatározásokat.

Nyelv

Háromféle nyelvi adat van, amit népszámlálásoknál gyűjteni lehet. Ezek a következők:

a) Anyanyelv, amit úgy határoznak meg, mint az a nyelv, amelyet az illető személy otthonában általában beszélt korai gyermekkorában.

b) Használt nyelv, amit úgy határoznak meg, mint az(ok) a nyelv(ek), amely(ek)et az illető személy jelenlegi otthonában általában beszél, vagy leggyakrabban beszél.

c) Meghatározott nyelven való beszéd képessége.

Az 1990-ben végrehajtott magyar népszámlálás kérdőíve a nyelvismeret tekintetében az ajánlástól eltért, attól némileg szűkebb értelmezésű, de a nemzetközi összehasonlítás e kérdés alapján is egyértelműen elvégezhető. A 1990-es évek közepén megkezdődött az ezredforduló környéki népszámlálások ajánlásainak kidolgozása. A tervezet némileg részletesebb, mint a tíz évvel korábbi népszámlálásoké volt. A még nem végleges ajánlás a következőket tartalmazza:

Állampolgárság (alapvető ismérv)

(Az európai ajánlásokban 1990-ben nem szereplő téma felvételét az Európa Tanács munkacsoportja javasolja)

Az állampolgárság az a törvény szerinti kapcsolat, amely a személyt az állammal összeköti születés vagy honosítás alapján, illetve akaratnyilvánítás, választás, házasságkötés útján vagy egyéb módon. Az állampolgárságra vonatkozó információt minden személyről meg kell szerezni.

A kettős vagy többes állampolgárságú személyeknek lehetőséget kell biztosítani, hogy mindegyiket deklarálja. A hontalan, állampolgárság nélküli személyeknél ennek megjelölésére is lehetőséget kell biztosítani. Ugyancsak biztosítani kell annak megjelölését, ha a személyek állampolgársága az államok felbomlása, különválása vagy egyesülése folytán még tisztázatlan.

Állampolgárság megszerzése (nem alapvető ismérv)

Azokban az országokban, amelyekben nagyszámú honosított állampolgár él, szükséges lehet megkülönböztetni a születés, honosítás vagy egyéb úton állampol-

gátságot szerzett személyeket. Egyes országok kívánatosnak tarthatják a honosított állampolgárok megkérdezését előző állampolgárságukról, a honosítás módjáról és az állampolgárság megszerzésének évéről.

Nemzeti és/vagy etnikai csoport (nem alapvető ismérv)

Egyes országok hasznosnak tarthatják, hogy adatokat gyűjtsenek népességük etnikai és/vagy nemzetiségi összetételéről. Az etnikai és/vagy nemzetiségi csoportokat azok a személyek alkotják, akik magukat ugyanolyan származásúnak és/vagy kultúrához tartozóknak vallják az őket más csoportoktól megkülönböztető nyelvi és/vagy vallási és/vagy egyéb jellemzők alapján. Az egyes országok történelmi és politikai körülményeitől függően lehet e csoportokat etnikai és/vagy nemzetiségi csoportoknak tekinteni.

Minden személynek szabadon kell kinyilvánítania, hogy melyik etnikai, illetve nemzetiségi csoporthoz tartozik.

Nyelv (nem alapvető ismérv)

Egyes országok kívánatosnak tarthatják a nyelvekre vonatkozó adatok gyűjtését. Ezek közül a legfontosabbak:

- a) Az anyanyelv az első nyelv, amelyet a személy kisgyermek korában beszélt.
- b) Fő nyelv, amelynek használatát az adott személy a legjobban ismeri.
- c) A használt nyelv az a nyelv, amelyet a személy otthonában és/vagy munkahelyén leggyakrabban használ.
- d) Nyelv(ek) ismerete, ami egy vagy több meghatározott nyelven történő beszélni és/vagy írni tudás képességét jelenti.

Ajánlatos, hogy legalább két kérdést, mégpedig az a) vagy b) és a c) jelűt tegyék fel. Amennyiben a c) kérdésre csak egy válaszadási lehetőség van, lehetőleg a folyamatosan otthon beszélt nyelvet kérdezzék.

Vallás (nem alapvető ismérv)

Egyes országok szükségesnek tarthatják a vallásra vonatkozó információk gyűjtését. Ezek közül a legfontosabbak:

- a) egy egyházhoz vagy vallási közösséghez való formális tartozás;
- b) egy egyház vagy vallási közösség életében való részvétel;
- c) vallásos hit.

Ha csak egy kérdést tesznek fel, ajánlatos, hogy az az a) jelű legyen, lehetővé téve a nemleges válaszadást is.

Magyarország és a környező országok statisztikusai, demográfusai, a nemzeti-és etnikai összetétellel és alakulásával foglalkozó kutatói a térség nemzetiségi

vizsgálatának kérdéseiről háromnapos konferenciát tartottak 1992 szeptemberében Budapesten. A konferencián elhangzott előadások bemutatták a nemzetiségi kutatások eddigi eredményeit. A viták során ismertették és értékelték a fellelhető adatforrásokat. A térség statisztikai hivatalainak képviselői és a meghívott szakemberek javaslatot dolgoztak ki és fogadtak el az adatok tárgyilagosságának, megbízhatóságának javítása érdekében. A konferencia határozatai a következők:

Az 1992. szeptember 3. és 5. között Budapesten a nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok statisztikájáról tartott konferencia határozatai⁷

I.

Az MTA Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága – a Magyar Kormány Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatala „A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért” alapítványa; a Teleki László Alapítvány; a budapesti Európa Intézet; valamint a Központi Statisztikai Hivatal támogatásával – 1992. évi szeptember hó 3. és 5. között konferenciát rendezett a nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok statisztikájáról.

A konferencián képviseltette magát az osztrák, a vajdasági, a szlovák, a román, a horvát, a szlovén statisztikai hivatal. Részt vettek továbbá meghívott demográfus, statisztikus, történész szakértők a szomszédos államokból, valamint Angliából, Németországból, Svájcból.

A konferencia célja egyrészt az volt, hogy a népszámlálásoknak a nemzetiségek összeírásával kapcsolatos fogalmi, módszertani kérdéseit megvitassák, különösen a szomszédos államokban élő magyar nemzetiség számára és összetételére vonatkozóan, továbbá, hogy a Magyarország mai határai között élő nemzetiségekre vonatkozó adatokat az 1910-es népszámlálástól kiindulva kritikailag értékeljék.

A megtartott előadások és viták során a statisztikai hivatalok képviselői és a meghívott szakemberek azt a javaslatot alakították ki, hogy a jövőben az adatok megbízhatósága, tárgyilagossága érdekében azok az országok, amelyekben a különböző nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok tagjai jelentős számúak, a népszámlálásokat a következő ismérvek alapján végzik:

figyelembe véve az ENSZ népszámlálási ajánlásait. A konferencia az alábbi ismérvek teljes körű felvételét javasolja:

1. nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoport,
2. anyanyelv,
3. nyelvhasználat.

Indokolt, hogy – különösen olyan körzetekben, ahol a különböző nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok tagjai jelentős számúak – még további kiegészítő ismérveket is megkérdezzenek (vagy a teljes körű népszámlálás alkalmával, vagy külön kiegészítő, ill. részfelvételek során):

4. születés helye,
5. állampolgárság,
6. vallás,
7. apa nemzetisége és születési országa,
8. anya nemzetisége és születési országa.

II.

További ajánlások:

– A népszámlálási kérdőíveken az adott területen élő főbb nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok megjelölését előnyomatottnan szerepeltessék.

– A kérdőívet és az utasításokat a főbb etnikai csoportokhoz saját nyelvükre lefordítva juttassák el.

– Az adatszolgáltatást a kérdezett, illetve képviselője abban a tudatban tegye meg, hogy az egyéni adatok titkosak, azok szabad bevalláson, nem pedig hatósági vagy számlálóbiztosi megállapításon alapulnak.

– Lehetőleg egységesen határozzák meg a főbb ismérveket: – nemzetiséget, anyanyelvet, használt nyelvet, amelyeket belefoglalnak a következő európai népszámlálási ajánlásokba.

– A statisztikai hivatalok lehetővé teszik, hogy a főbb etnikai csoportok képviselői részt vehessenek a népszámlálásokban. (előkészítés, propaganda, adatgyűjtési munka stb.)

– A csoportosítás és feldolgozás során a nemzetiségi/etnikai/nyelvi adatokat a legkisebb egységek (pl. települések, falvak) szerint is feldolgozzák és publikálják, illetve lehetővé teszik az ilyen részletességű adatokhoz való hozzáférést.

– A hagyományos demográfiai és társadalmi-gazdasági ismérveket a nemzeti/etnikai/nyelvi csoportokra vonatkozóan külön is feldolgozzák, a megfelelő területi egységek szerint.

– A Konferencián részt vett országok statisztikai hivatalai a tízévenkénti népszámlálások nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportokra vonatkozó statisztikai adatait egy közös kötetben is közreadják oly módon, hogy minden 10 ezer főt elérő nemzetiséget/etnikai/nyelvi csoportot külön mutatnak ki.

– Az 1990 körüli népszámlálások adatait tartalmazó első kötetet a Központi Statisztikai Hivatal szerkeszti és adja ki, és az országok statisztikai hivatalai az információkat végleges adataik alapján közlik.

– A teljes körű népszámlálásokkal azonos tartalmú speciális vizsgálatokat szerveznek meg a nemzetiségek/etnikai csoportok által lakott területeken. Abból a célból, hogy ezeket kipróbálják, a nemzeti népszámlálások utáni időszakra közösen kialakított próbaszámlálásokat lehet megtervezni. A Burgenlandi Statisztikai Hivatal kész arra, hogy ehhez a programhoz tapasztalatainak átadásával hozzájáruljon.

– A nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportokra vonatkozóan rendelkezésre álló népmozgalmi statisztikai adatokat (születések – házasságok – elhalálozások), valamint a bevándorlási és kivándorlási adatokat szintén feldolgozzák és publikálják.

A Központi Statisztikai Hivatal – részben e konferencia határozatait szem előtt tartva, részben több évtizedes adósságot kiegyenlítve – eddig nem publikált népszámlálási nemzetiségi adatot tett, illetve tesz közzé több kiadványban. Az eddig már megjelent kötetek Erdély, a Felvidék és Kárpátalja településenkénti nemzetiségi adatait mutatják be az 1880–1941 közötti időszakra vonatkozóan, az ezen időszakban végrehajtott népszámlálások alapján, illetve az erdélyi települések nemzetiségi adatait napjainkig a romániai népszámlálások adatai szerint. Ezenkívül nyomdában van a Szlovákia településeinek nemzetiségi és vallási adatait az 1991. évi szlovákiai népszámlálás alapján bemutató kötet. Várhatóan még ebben az évben megjelenik az a kiadvány, amely a burgenlandi települések nemzetiségi összetételének alakulását ismerteti napjainkig, magyar és osztrák népszámlálások adatai alapján. Előkészítés alatt van végül a Délvidék településeinek 1941-ig terjedő nemzetiségi adatait tartalmazó kötet.

A következő népszámlálás előkészítésének egyik kulcskérdése, hogy legyen-e, és milyen tematikával nemzetiségi, etnikai hovatartozást tudakoló kérdésblokk a népszámlálási kérdőíven. Úgy gondolom, hogy a kérdés fontossága és szükségessége nem vitatható. A sikeres végrehajtás érdekében azonban a szakmai szempontok meghatározása nem elég. Még jobban meg kell ismerni a nemzeti, etnikai kisebbségekhez tartozók érzéseit, érdekeit, meg kell hallgatni érveiket és ellenérveiket, és ezek alapján, velük egyetértésben, a nemzetközi ajánlásokkal és a környező országok és a korábbi magyar népszámlálások gyakorlatával összhangban kell kialakítani e fontos témát vizsgáló kérdéskört.

Jegyzetek

1. *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* KSH. Bp. 1993.
2. *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi.* 1869–1990. I. kötet (Népszámlálási rendeletek, törvények, nyomtatványok, népszámlálási kérdések, publikációk) KSH, Bp. 1990.
3. Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése, 1945–1950* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1988)
4. *Magyarok a Kárpát-medencében.* Pallas Lap és Könyvkiadó V. Bp., 1989.
5. *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* = Magyar Statisztikai Közlemények, IX. kötet, Bp., 1895.
6. Idézi: Dr. Klinger András: *A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon. Megjelent a Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*, KSH, 1994. c. kötetben
7. *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990).* Az 1992. szeptember 3. és 5. között tartott konferencia előadásai. KSH. 1994.

Szarka László

A magyarországi kisebbségi történetírás helyzete és feladatai*

A magyarországi nemzeti kisebbségek történetírására vonatkozó megjegyzéseimet három részre osztva szeretném kifejtetni. Mondandómat egyfajta kutatástörténeti áttekintéssel kezdem, amelyben főként azt vizsgálom, mennyiben változott meg a kisebbségi történetírás helyzete, szerepe és témaválasztása 1989 óta. Ezt követően a magyarországi kisebbségi csoportok múltjának módszeres és rendszeres feltárását célul kitűző kutatások eredményeiről és feladatairól szeretnék szólni. Harmadikként olyan módszertani megfontolásokat, ajánlásokat szeretnék vitára bocsátani, amelyek az eddigi hazai kisebbségtörténeti munkák eredményei és hiányai alapján lehet megfogalmazni.

Kezdjük talán azzal, hogy az 1989 óta eltelt évek kisebbségtörténeti kutatásainak számítógépes és nyomtatásban megjelent, illetve előkészületben lévő bibliográfiái szerint a hazai kutatásokban komoly személyi változások zajlanak le. A korábbi évek-évtizedek szerzőgárdájához képest szinte évről-évre növekszik a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozó szerzők száma és aránya. Ez a kisebbségi tárgyú kutatások során mindig is kívánatos hármás megközelítés fokozatos érvényesüléséhez vezethet: a magyarországi magyar kutatók mellett egyre nagyobb számban publikálnak a magyarországi nemzetiségi szerzők, s mindeközben – különösen német, szlovák vonatkozásban – felerősödött az anyanemzeti kutatók érdeklődése is a magyarországi kisebbségi csoportok iránt.¹

Jó lenne persze ezt a háromszöget mielőbb négyszögesíteni: fölöttébb kívánatos lenne, ha a magyarországi kisebbségtörténeti tárgyú kutatások legalább olyan mértékben részeivé válnának a nemzetközi kisebbségkutatásnak, mint ahogyan ezt a néprajz területén jórészt már sikerült elérni.

* A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal Műhelybeszélgetések c. tanácskozás-sorozatának az MTA Történettudományi Intézetében 1997. január 28-án elhangzott előadás írásos változata.